

	Եւ.	Յ-Գ.
Ուշ.	պաղտին (ոմանք)	պաղտիններ
Եւ.	պաղտուն	պաղտիններուն
Ք-ց.	պաղտինէն	պաղտիններէն
Գ-ը.	{պաղտինօք պաղտուն հետ	{պաղտիններօք պաղտիններուն հետ
	Յ-Գ.	Եւ.
Ուշ.	պիթուն (ամենքը)	Տէշ (ոչ ինչ, Տէշեր ընաւ.)
Եւ.	պիթունին	Տէշի
Ք-ց.	պիթունէն	Տէշերու
Գ-ը.	պիթունօք	Տէշերէ
		Տէշերօք
	Եւ.	Յ-Գ.
Ուշ.	հոյց.	Ֆիլան (այսինչ)
Եւ.	դր.	Ֆիլանի
Ք-ց.		Ֆիլաններու
Գ-ը.		Ֆիլանէն
		Ֆիլաններօք
	(Ը-հոյսիք)	ՄՈՆԻՏՈՐ Ս. ԴԱՌԻՔ-ԲԵՐԳ

ԹՂԹԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԺԳ. ՄԻՋԱՅԻՆՆԵՐ ԴՐՈՒՆԴԱՆԵՐԻ ՀԱՐՈՒ ԺՈՂՈՂ

Ամէն անգամ, երբ մի որեւէ միջազգային «Համաժողով» մասին խօսք է լինում, հասարակութեան լարուած հետաքրքրութիւնն նորան թելադրում է, որ այնտեղ անտարակոյս գիտութեան կամ հասարակական կեանքին վերաբերեալ խնդիրներ իրանց վերջնական լուծումն են ստանալու. սակայն փորձը տարիներէ ի վեր ցոյց է ունել, որ անգամ քաղաքական, պետութիւններից ղեկավարուած «Համաժողովներ» սովորաբար առանց գործնական հետեւանքի են ձեւում: Դոյնը կարելի է ասել եւ գիտական համաժողովների նկատմամբ. այն բազմաթիւ դասախօսութիւնները, որոնք նոյա՞նում կարգացում են, ըստ մեծ մասին շուտով լոյս են տեսնում, եթէ արդէն յայտնի չին գիտական աշխարհին: Բայց թէ այստեղ յարմար առիթ է տրուում զանազան երկիրների գիտականաց անձամբ միմեանց ճանաչելու եւ կարծիքներ, փոխանակելու՝ փաստս ոչ ոք հերքելու չէ:

Ահա թէ ինչու ԺԳ. միջազգային արեւելագետների Համաժողովը, որ տեղի ունեցաւ Համբուրգում 4—10 Սեպտեմբերի, ոչ պա-

կաս բազմամարդ էր, քան վերջին անգամ Հոլովում: Ներկայ էին այնպիսի յայտնի արեւելագետներ, ինչպէս Bartholomae, Salemann (իրանական բաժնում), Nöldeke, Goeje, Barth (արաբ.), Winckler, Haupt, Bezold (ասորական), Naville, Erman (եգիպտ.), Hirt (Հինական) եւ այլք: Համաժողովը բաժանուած էր 8 մասնաճիւղի. Ա. ընդհանուր Տեղ-Եւրոպական, Բ. Մ. Հնդկաստան. Բ. Ք. Իրան (որին կը վերաբերէր Տայկական բաժինը), Գ. Յետին Հնդկաստան. Դ. Կենդրոնական եւ արեւելեան Ասիա. Ե. Ընդհանուր սեմական. Զ. Խալմասական. Է. Մ. Եգիպտական. Է. Ք. Ափրիկէ. Ը. Արեւելքի եւ Արեւմուտքի փոխադարձ ազդեցութիւնը: Ընդհանուր նախագահ ընտրուեցաւ D. Behrmann. Գրիթէ Հոդազնախ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը ունէին իրանց պաշտմանուր եւ մասնաւոր ներկայացուցիչները:

Հայկական բաժինն ամենահարուստներից մէկն էր հանդիսանում. գրեթէ նախապէս խոստացած էին դասախօսութիւններից մասնակցել հետեւեալ անձինք՝ Jensen (Հիտաիտ-Հայկական նշանագրերի վերլուծում), Lampros (Հայ ընտանիքների բիւզանդիոնում եւ նոյա ազդեցութիւնը), Marquardt (Հայ այբուբենի ծագման մասին, Lehmann (Մ. Կենդանի Հայ դասաւարարները հաւաքելու առաջարկութիւնը, Ք. Հայերի գաղթից թուրքացող եւ Իրանացող գաղման հետ կապուած), Kaist (Հայ եւ Կովկասեան լեզուների շփումը յոգնակնում), Finck (Ուսումնական ուղեւորութիւն ի Կովկաս), Գր. Խալաթեանց (Մ. Ինչու վերայ է հիմնուած Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մէջ յիշած 4 յոյն մատենագրերի վկայութիւնը, թէ Կրեսոսի յաղթողը՝ Հայոց (արքայ) Արտաշէսն էր. (Ա. Գ. Նախ Բ.). Ք. Հիպպոկրատի համաշխարհային ժամանակագրութեան Հայ խմբագրութիւնը), Լ. Բ. Դոյնեանց (Մ. Ուրարտեան կամ վանեան տալլը Հայոց լեզուում. Ք. Երբայեցիքէն-տատական եւ Հայերէն-տատական լեզուի մասին. Գ. Նկատողութիւնք թրքական բառագրութեան նիւթի մասին Հայ պատմագիր Կիրակոս Գանձակցու մօտ ԺԳ. Գ.), Հ. Աւաքելեան (Հայերի դարբերութիւնները արեւմտքի հետ միջին դարերում եւ յապա), Բ. Խալաթեանց (Մ. Հայ ժողովրդական դիցազնական վէպը. Ք. Հայ նախարարութեանց

1 Յատեր, ինչու յայտնի է, պարսկական ծագմամբ մի ազգութիւն է Թուրք մօտ 112-000, որոնք Բաքու եւ Երևանի մօտ շահանգներում կը բնակին:

ծագման մասին ըստ ուրարտեան եւ վանեան բեւեռագրերի): Նախագահում էր պրոֆ. Զալեման:

Սակայն, այս անձինքներից համաժողովին գրեթե միայն կեն էր եկած. այսպիսով, մենք առիթ չունեցանք ծանօթանալու պրոֆ. Լամպրոսի առաջարկած հետաքրքիր նիւթի հետ, թէ ի՞նչ դեր են խաղացել Հայերի Բիւզանդիոնում, ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններում է սկսուել նոցա ազդեցութիւնն այստեղ եւ երբ վերջացել: Ինչդէրս մեզանում ըստ արժանաւորութեան ուսումնասիրուած չէ: Նմանապէս մենք բախտ չունեցանք իմանալու, թէ ի՞նչ սքանչելի բանալիով է բաց արել պրոֆ. Jensen Հետտիանների անցնալի խորհրդաւոր դուռը եւ թէ ի՞նչ կապ ունի նոցա լեզուն հայ լեզուի հետ: Ինչպէս յայտնի է, սորանից մի քանի տարի առաջ մեծ աղմուկ հանեց թէ մեր եւ թէ Եւրոպական թերթներում յարգելի ուսուցչապետի “սեսուէթիւնը” Հայերի եւ Հետտիանների ազգակցութեան մասին: Բայց որովհետեւ դա միայն ենթադրութիւն էր, այն եւս առանց որ եւ է լուրջ գիտական հիմքի, ուստի եւ շուտով մոռացուեցան: Ինչդէր այն է, որ... Հետտիանների լեզուն մեզ բնաւ յայտնի չէ:

Բացակայ էր եւ Marquardt, սակայն ուղարկած էր իւր դասախօսութիւնը, որի բովանդակութեան հետ համառօտի. ծանօթացրեց ունիւդիներին պ. Նախագահը, գերմանացի գիտնականը հայ պարուբերի գլխաւոր աղբիւրները պահլաւ, յոյն եւ ասորի լեզուների մեջ է պտրում: մի քանի համեմատութիւններ (ի եւ ասոր. ա, շ եւ յուն. ρ) յիշուի աջող էին, բայց ընդհանուր առմամբ ինչդէր բարդութիւնը ամեն քայլում իրան զգացուցանել էր տալիս: Ուրախալի երեւոյթ է տեսնել, որ վերին տարիները Հարունակ փողձեր են լինում եււ մոլոպկան գիտնականներից՝ պարզել Հայերի իրիշէ պատմական անցնալը: Ինչդէրին, որոնք մեզանից երկու տասնեակ տարի առաջ անլուծելի էին թոււում գիտութեանն, այժմ շնորհիւ նոր նոր աղբիւրների միանգամայն այլ լուսաբանութիւն են ստացել: Ահա թէ ինչու պրոֆ. Լեմանի յայտարարած դասախօսութիւնը՝ Հայերի առաջին գալստեան մասին՝ գրաւել էր շատերի հետաքրքրութիւնը: սակայն երկու տասնարդ ուսուցչապետը, հեռու ձնալով պատմական փաստերից, Հարունակ ծանրանում էր իւր ենթադրութիւնների վերայ: Ընդունելով Winckler-ի տեսութիւնը, թէ Նիմրոքից Հայա-

ստան են մտած, անցնելով նախ Կովկասեան լեռնաշղթան, որի հետեւանքն պէտք է լինէր “Խալդիայի” (ըստ Լեմանի նոյն Ուրարտու երկիրն է) երկու մասերի բաժանուելը, պ. պրոֆ. Հայերի ճանապարհի հետեւին արեւմտեւում է որոնում: Թարկիայից անցնելով Փոքր Ասիա, նոքա մի ժամանակ նստած են եղել Փոռեֆուսում, ինչպէս ապացուցանում է տեղի Արեւիկան, քաղաքի անունը: ուստի հաւանական է ընդունել, որ Հայերը եւ Փոռեֆուսից ազգակից են միմեանց: Միւս կողմից Օրեւիկան (ըստ Լեմանի՝ Արմենիում) քաղաքի գոյութիւնն թեքստալուում ենթադրելի է տալիս, որ Հայերի, կամ նոցա մի մասը, այստեղ եւս բնակած են եղել: Այսպիսով Հայերը Նիմրոքների հետ ոչ մի կապ չունին, այլ եկած են Փոքր Ասիա դեռ աւելի վաղ, Ռուսաս Ա. եւ Բ. ժամանակ (այսինքն մտաւորապէս 722—680 թ.): Սակայն Հայաստան մտան արդէն խառնուած այլ ազգերի հետ: գաղթումն տեղի է ունեցել առնուազն երեք անգամ՝ ա. Հայերը սկզբում ոտ դրին նոր երկիրը իրբեւ անխառն ազգութիւն: բ. Նստած Փոքր Ասիայում՝ Թարկացիների հետ արդէն ձուլուած: գ. Հայաստան եկան Հետտիանների հետ խառն... (այստեղ երկու տասնարդ գիտնականը բաւական հեռու է գնացել իւր ենթադրութիւններում): Իբրեւ ապացուց պ. Լեման առաջ բերեց իւր անձնական դիտողութիւնը՝ Նիմրոքում եղած ժամանակ՝ Հայերը ըստ մեծ մասին տարբերում են միմեանցից իրանց արտաքին գծագրութեամբ: Վերջապէս արդարացիելու համար խալս անունը, որով նա մկրտել է Ուրարտու երկիրն եւ ազգը, պ. պրոֆ. մասնացոյց է անում: Բռննոփոնի մի տեղեկութեան վերայ, թէ “Խալդիայի պահել էին լեռներում:” (Մենք թոյլ կը տանք նկատել, որ խալս անունը բնաւ յայտնի չէ ասուրական աղբիւրներին, իսկ Վանեան յիշատակարանը յիշում են խալս ասորեայ թագաւորի մասին): Որչափ էլ գովելի է ուսուցչապետ Լեմանի ձգտումը՝ պարզել այս կնճռու խնդիրը, սակայն չպէտք է մոռանալ, որ լուրջ տեսութեանց գլխաւոր արժանաւորութիւնն գիտնականի վստահութիւնն չէ, եւ ոչ էլ նորա սուր հայեացքը, անգամ ընդգոյծն, այլ նախ եւ առաջ բաւարար նիւթը, որ միանգամայն բացակայ էր այս դէպքում:

Դր. Սարգսի դասախօսութիւնն շոշափում էր Նոյ հայերէնի գոյական անուանից յոգնակի թիւը, որի կազմութեան նմանութիւնն նա

գտնում և կովկասեան լեզուներում. օրինակ բերելով վրացերէնի *kac-i* (մարդ) բառն եւ հոյովելով *kac-isa*, *kac-sa*, *kac-o*, *kac-ilha* եւ այլն, յոգնակի *kac-eb-i*, *kac-eb-isa*, *kac-eb-sa*, *kac-eb-o*, *kac-eb-ilha* եւ այլն պ. դասախօսը համեմատում և ապա մեր բաժակ-ներ, բաժակ-ներ-ի, բաժակ-ներ-ին, բաժակ-ներ-ով եւ այլն ձեւերի հետ, մոռանալով, որ երեւոյման հոգեբանական և եւ հիմք չէ տալիս երկու միանգամայն տարբեր լեզուներ միմեանց հետ համեմատելու: Հայերէնի ոգին բմբունելու համար՝ բաւական չէ առձեռն ճերբակնութիւն. ներկի օգտուել, այլ կարելու է անպայման հմուտ ղեկավարներ եւս ունենալ, որոնց կլասիկական կենդրոններն ղիկննայում, ղենեւտկում եւ իշմիանում և պարելու:

Այս տեսակէտից Գր. Յինկը անկասկած ունի մեծ առաւելութիւն եւրոպական “Հայա-գէտներէ”, առջեւ, միանգամայն տիրապետելով Հայ լեզուին: Նկարագրելով իւր ուսումնական ուղեւորութիւնն ի կովկաս եւ անձնական տպաւորութիւնները, յարգելի գիտնականը առանձնապէս կանգ առեց իշմիանայ վերայ, որտեղ նա երկար ժամանակ անգրաւ է, մասնացոյց արեց այն գանձարանի վերայ, որ թագնուած է նորա մատենադարանում. “զորմանալի է տեսնել, որ մինչեւ այժմս այդ լատնկագին գրաւոր յիշատակարանները կարգի բերուած չեն, անգամ ցուցակ չունին, այլ անխնամ վայր ի վերոյ միմեանց վերայ կուտակուած են”, գերմանացի ճանապարհորդի նկատողութիւնն ցաւօք ճիշդ էր:

Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէին պրօֆ. Գր. խալաթիանի երկու դասախօսութիւնները, որպէս եւ լեւոն Գոսերեանցի երեք վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնը, որոնց մասին թերեւս աւելի կ'ուսնենաք խօսելու. Հ. Աւարեանն եկած չէր, իսկ Բ. խալաթեանցի առաջըրկած 2 յիւլի մասամբ արդէն ծանօթ էին Հայ գիտական աշխարհին:

70.

ԿՐԸԿՆ ՓՈՐՈՅՈՒՆ

Բանաստեղծութիւնն է՝ Երեմիա-նովի:

A quoi servent les vœux ? à chanter.
Th. de Banville.

Եօթը գեղարուեստներուն մէջ՝ Ոտանաւորի եւ երաժշտութեան արուեստներն, են որոնք ամենէն աւելի բարդատուութեան կէտեր կը ներկայացնեն,

Հասարակ կէտեր՝ այնչափ շման իրարու, եւ երբեմն այնչափ տարբեր իրարմ:

Երգի մէջ ծնաւ բանաստեղծութիւնը հին առեւ, եւ Գունաց մեծ բանաստեղծը, կամ թերթողաշայր, իր կենդանի ամենէն մեծ մասնանցուց քաղցէ քաղաք երթալով՝ երգելու համար իր հիանալի թերթուածները որով կը շահէր իր օրապահներ: Գաղղիոյ Բանաստեղծութիւնը ծնաւ հիւսիսային՝ այսինքն *langue d'oïl* մէջ՝ Ժ.Ա. էն մինչեւ Ժ.Բ. դարերու Գրոսվերներէ, եւ հարաւային՝ այսինքն *langue d'oc* ի մէջ՝ երգող Դրուապատուներու յօրինած տաղերէն: Հայկական Բանաստեղծութիւնն ալ՝ թէ ոչ իր ծնունդին մէջ, գէթ իր էն բարդաւած գարեբուն մէջ, գլխաւորաբար ընկերացաւ եկեղեցական երգեցողութեան: Աս մեծ առնչութեամբ պատճառով է անշուշտ՝ որ քնարով կը պատկերանայ բանաստեղծութիւնը, եւ գաղղիերէնի մէջ ալ *chantre* անունը փոխաբերաբար արուած է բանաստեղծներուն: Ողիսեանի երգիչը՝ Հովհաննէս է, ընէտի երգիչը՝ Վերգիլիոս: Հին առեւն օտարութիւն էր նաեւ որ բանաստեղծը կոչուածով մը սկսէր իր գործը՝ քնարին՝ ուսկից կ'սկսէր իր “երեւելուը”: Ասոր մէկ գեղեցիկ օրինակը ունիք Հ. Արսէն Բագրատունիի Դիւցազնիքութեանը սկիզբը՝ ուր կը պատկերանայ երաժշտութեան Հրեշտակը, “Խմբից զուարթնոցն դասապետ”:

Հին թերթուածներու գլուխներն ալ իրարմ կը բաժնուէին երգերով, առաջին երգ, երկրորդ երգ, կամ նուագ:

Պէտք է տակալն շփոթել բանաստեղծական երգը թարրերգական երգահանութիւններու (*compositions*) հետ, օգերկներու հետ, որոնք սեւէ առնչութիւն չունին բանաստեղծական զարբերու երգին հետ: Օգերկայի մէջ կ'արտասանեն մեղի եղանակները՝ նուագակցութեամբ մը, անկատար կշիռով (*rhythm*) բառեր՝ որոնք իրենց նմանաձայնութիւններով երբեմն կը յիշեցնեն Գանգրուածը. բայց ան բառերը ոտանաւոր չեն, եւ չէ՛ք ըլլային իսկ, ան աղմկալի երաժշտութիւնը՝ որուն յաժմացուած են անկարող պիտի ըլլար բացատրելու ոտանաւորին չեղան է հոգին, եւ քանի որ՝ աակէ զա՛՛մ ան երաժշտութիւնը ինքն իրմով գոյութիւն ունի, և անկախ է սեւէ բանաստեղծութենէ:

Ուստի՝ տարբեր երգ մըն է Ոտանաւորը, զոր՝ ինչպէս տեսնաք, այնքան ինքնթով գնահատած է Թեոտոր Թր Պանիլի բուն երաժշտութենէն, պնդելով ասկայն թէ՛.

— Il n'y a pas de poésie et de vers en dehors du Chant, եւ բացատրելով Ոտանաւորը.

— Le Vers est la parole humaine rhytmée.

Ահաւասիկ ուրեմն բացարձակ նմանութեան եւ բացարձակ տարբերութեան զլեւաւոր կէտերը գեղարուեստի աս նշանաւոր երկու ճիւղերուն միջեւ, որոնց պատկանողները Հասարակ իրաւունքով կրնան կոչուիլ արուեստագետներ, այսինքն *artistes*, գաղղիերէն բառով: